

УДК: 81.362

Сопукулова А.А.

Жалал-Абад мамлекеттик университетинин алдындагы Жалал-Абад колледжи

**АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЧАК КАТЕГОРИЯНЫН
ТҮЗҮЛҮШҮ ЖАНА КОЛДОНУЛУШУНДАГЫ ЖАЛПЫЛЫК МЕНЕН
АЙЫРМАЧЫЛЫКТАР**

Макалa англис жана кыргыз тилиндеги чак категориянын түзүлүшүнүн жана эки тилде колдонуунун жалпылык менен айырмачылыктарын чагылдырат.

Азыркы убакта диалектилик, территориялык өзгөчөлүктөрдү эске албаганда жер жүзүндө 3 миңден ашык тилдер бар. Тилдердин көптүгүнөн дүйнөлүк глобализация жана мамлекет аралык кызматташуулардын өнүгүшү бир же бир нече эл аралык тилдин пайда болушуна алып келет. Биз билгендей англис тили эл аралык тилдердин алды болуп эсептелет. Ошондуктан англис тилинин окутуучусунун билим берүүдөгү бирден- бир максаты – окуучуну дүйнөдөгү башка маданияттын өкүлү менен карым-катнаш түзө алышына өбөлгө түзүү болуш керек. Бул максатка жетүү үчүн англис тилин окутууда көптөгөн методдор бар. Ал методдордун бири - англис тилинин грамматикасын эне тилдин грамматикасы менен салыштырып окутуу.

Грамматика» грекчеден которгондо «окуу жана жазуу өнөрү» дегенди билдирет. Максаты, милдети, изилдөөлөрдү камтуу объектиси жана жазылыш стили боюнча грамматиканын бири-биринен айырмаланган бир нече түрлөрү бар:

1. Нормативдик грамматика тигил же бул тилдин түзүлүшөн, андагы илимий жактан толук далилденген, талашсыз эрежелерди оз ичине камтыган грамматика болуп эсептелет. Буга мектептерге, орто жана жогорку окуу жайларга арналган грамматика кирет.

2. Илимий грамматикада тилдин түзүлүшүндөгү тигил же бул кубулуштар ар тараптуу илимий көз караштардын негизинде терендетилип, ар кандай талаш-тартыш маселелери менен кошо берилет. Илимий иликтөөлөрдүн мүнөзүнө жараша ал **тарыхый** грамматика жана **сыпаттама** грамматика деп экиге бөлүнөт.

3. Салыштырма грамматика тектеш тилдердин грамматикалык түзүлүшүндөгү жалпылыктар менен айырмачылыктарды аныктоо максатын көздөп, өз ара салыштырууларды жүргүзөт. Салыштырма грамматиканын өзгөчө түрү болуп тектеш эмес тилдердин материалдарын салыштырып изилдеген грамматика эсептелет. Мындай грамматика типологиялык жана генетикалык жактан ар башка топторго тиешелүү тилдердин грамматикалык түзүлүшүндөгү жалпылык жана айырмачылыктарды иликтеп, жалпы тил илиминдеги айрым теориялык маселелердин чечилишин көздөйт.

Бул макалада грамматиканын үчүнчү түрү болгон салыштырма грамматикага тиешелүү маселе козголот. Башкача айтканда, грамматиканын морфология бөлүмүнө кирген чак категориясынын түзүлүшү жана колдонулушу боюнча англис жана кыргыз тилдеринин ортосундагы жалпылыгы жана айырмачылыктары жөнүндө сөз болмокчу.

Тилдердин генеалогиялык классификациясы боюнча англис тили индоевропа тобундагы герман группасына, ал эми кыргыз тили болсо алтай же түрк монгол тобунун түрк группасына кирет. Тилдердин морфологиялык классификациясы боюнча, англис тили флективдүү (лат. Flexio-сындыруу, өзгөрүү) тилдерге кирет. Кыргыз тили агглютинативдүү (лат. Aglutinair-жармаштыруу) тилдерге кирет.

Кыймыл-аракеттин аткарылыш жана ал-абалдын болуш мезгили менен биз сүйлөп жаткан убакыттын ортосундагы мезгилдик карым-катнаштарды билдире турган грамматикалык категория этиштин чак категориясы деп аталат. Кыргыз тилинде кыймыл-аракет, ал-абал жана мезгилдик көрүнүштөрдү билдирген этиштин үч чагы бар. Алар: **өткөн чак, учур чак, келер чак**. Өткөнчак төрткө, учур чак экиге, келер чак дагы экиге

болуңот.

Англис тилинде ушул эле көрүнүштөрдү билдирген этиштин төрт чактык формасы бар: **Indefinite form** - Белгисиз форма

Continuous form - Узартылган форма

Perfect form - Бүткөн форма

Perfect Continuous form - Бүткөн-узак форма. Бул форма жазууда жана сүйлөө речинде сейрек жолугушат. Ушуга байланыштуу алардын түзүлүшү жана колдонулушу окуу китептерде жалпы жонунан гана берилет. Ар бир форма төрт чактан турат жана бардыгы болуп 16 грамматикалык чак бар.

Англис тилинин чактары кыргыз тилинин чактарына окшош келе беришпейт. Англис тилинин чактары кыргыз тилинин чактарына ар кандай жардамчы этиштерди улоо менен берүүгө болот, бирок көпчүлүк убакытта даана маанисин берүү кыйынчылык туудурат.

Кыймыл-аракеттин биз сүйлөп жаткан кезде болуп жатканын билдирген этиштин өзгөргөн формалары учур чак болуп эсептелет.

Кыргыз тилинде учур чак этиштеринин табияты жана ички тутумдук түзүлүшүнүн көп кырдуу грамматикалык маанилери али ачыла элек. Жалпы түркологияда учур-келер чак, учур-өткөн чак деген сыяктуу терминдер С.А.Давлетов ж.б. жазышкан бир гана грамматиканы эске албаганда, кыргыз тилчилери тарабынан эч бир грамматикада чагылдырыла элек.¹

Эне тилибиздеги учур чак этиштери **жөнөкөй учур чак, татаал учур чак** деп түзүлүшү боюнча экиге бөлүнөт. М: *Ал спортчулардын арасында алдынкы орунда турат. Бала момносуйга жетпей убараланып жатат.*

Англис тилинде болсо учур чак кыймыл-аракеттин учурда болуп жатканын, учурда болуп бүткөнүн, бүтпөстүгүн, уланаарын эске алып төрткө бөлүнөт: **The Present Indefinite Tense** - Белгисиз учур чак жаратылышта, коомдо дайыма болуп туруучу адат болуп калган кыймыл-аракетти көрсөтүү үчүн колдонулат. М: *I study at Jalal-Abad college.*

The Present Continuous Tense - Узартылган учур чак - кыймыл-аракеттин учурда болуп жатканын көрсөтүү үчүн колдонулат. М: *I am listening to music now.*

The Present Perfect Tense - Учурга чейинки бүткөн чак-кыймыл-аракет сүйлөп жаткан убакытка чейин бүткөндүгү белгилүү болуп, анын жыйынтыгы ошол учур менен байланыштуу болсо колдонулат. М: *I have finished my work just now.*

The Present Perfect Continuous Tense - Учурда узак бшткөн чак- учурдагы убакытка чейин созулуп жүрүп келип, дагы эле ошол убакытта жүрүп жаткан кыймыл-аракетти туюндурганда колдонулат. М: *My sister has been living in Bishkek for two years.*

Бул төрт чак жогорудагы төрт форманын төрт башка тобуна таандык. Кыймыл-аракеттин биз сүйлөп жаткан мезгилден мурда богонун билдирген этиштин өзгөргөн формалары өткөн чак деп аталат. Кыргыз тилинде маанилери боюнча өткөн чак төрт топко бөлүнөт:

Айкын өткөн чак (-ды) - кыймыл-аракеттин болуп өткөндүгү, аткарылгандыгы эч кандай шекти туудурбай, сүйлөөчүнүн көз алдында эле же жакында эле болуп бүткөндүгүн билдирип турган өткөн чак формалары айкын өткөн чак этиштер болушат. М: *Айгыл кичинекей кезиндеги окуяны эстеди.*

Жалпы өткөн чак(-ган) - кыймыл-аракеттин биз сүйлөп жаткан учурдан мурда болгондугун аныктап, жалпылап баяндап берген өткөн чак формасы жалпы өткөн чак болот. М: *Ал жазган каты аркылуу Шайырды жактырарын билдиргиси келген.*

¹Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы “Кыргыз тили жана адабият” адистиги боюнча жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн окуу китеби. - Бишкек, 2008. - 173-бет.

Капыскы өткөн чак (-ып, -ыптыр, -тыр) - мурун болуп өтүп, биз сөз кылып жаткан убакта эсибизге түшө калган кыймыл-аракет, ал-абалды билдирген этиштин өзгөргөн формалары капыскы өткөн чак деп аталат. М.: *Бир убактарда андан өткөн акылдуу адам болбоптур.*

Адат өткөн чак (-чу,-уучу) - өтшп кеткен, аткарылган кыймыл-аракеттин көп жолу кайталанганын же көнүмүшкө айланып калганын билдирген этиштин өзгөргөн формалары адат өткөн чак деп аталат. М.: *Атам ар дайым күндөлүгүбүздү текшерип турчу.*

Англис тилинин грамматикасында дагы өткөн чактын төрт түрү кездешет: **The Past Indefinite Tense** - Белгисиз өткөн чак кыймыл-аракеттин өткөн бир убакытта факты катарында болгондугун көрсөтөт. М.: *I saw them yesterday.*

The Past Continuous Tense -Узак өткөн чак кыймыл-аракеттин өткөндөгү бир белгилүү убакытта болгондугун көрсөтөт. Бул чак кыргыз тилинин айкын, байыркы, капыскы өткөн чактары менен мааниси жактан туура келет. М.: *Merry was sleeping when I came.*

The Past Perfect Tense - өткөн учурга чейинки бүткөн чак-өткөн кыймыл-аракеттин өткөндөгү белгилүү бир убакытка чейин бүткөндүгүн көрсөтүп, кыймыл-аракеттин бүткөндүгү башка бир өткөн чак же бышыктоочтор менен көрсөтүлүп турганда колдонулат. Бул чактын кыргыз тилинде өзүнүн мааниси боюнча окшош жагы жок. Ошондуктан аны которгондо кыймыл-аракеттин маанисине карата кыргыз тилинин айкын, байыркы өткөн чактары менен берүүгө болот. М.: *Bolot had finished his home task when mother came.*

The Past perfect Continuous Tense - өткөндөгү узак бүткөн чак белгилүү бир өткөндөгү убакытка чейин созулуп жүрүп келип, дагы деле ошол убакытта жүрүп жаткан кыймыл-аракетти туюндурганда колдонулат. М.: *She had been studying at Jalal-Abad College for two years.* Бул төрт чак дагы жогорудагы төрт форманын төрт башка тобуна таандык.

Кыймыл-аракеттин биз сүйлөп жаткан кезде али аткарыла элек экендигин билдирген өзгөргөн этиштин формалары келер чак деп аталат.

Кыргыз тилинде келер чак маанисине карап экиге бөлүнөт: **айкын келер чак, арсар келер чак.**

Айкын келер чакта алдыда боло турган, али ишке аша элек кыймыл-аракеттин аткарылышы же аткарылбашы шекти туудурбайт. М.: *Студенттерге айтып кой жума күнү сабак болот.*

Арсар келер чакта кыймыл-аракеттин келечекте болор-болбошу күмөн болуп турат. М.: *Кудай буюрусса, эртең барып каларбыз.*

Англис тилинде кыймыл аракети келечекте, өткөндө болор- болбошу, уланар-уланбашы, бүтүш-бүтпөшү эске алынып бир нечеге бөлүнөт: **The Future Indefinite Tense** - Белгисиз келер чак келечекте болуучу, адат боло турган, дайыма кайталанып туруучу кыймыл-аракетти көрсөткөндө колдонулат. М.: *We shall study on Friday.*

The Future Indefinite Tense өзүнүн мааниси боюнча кыргыз тилинин айкын келер чагы менен туура келет.

The Future Continuous Tense Узак келер чак кыймыл- аракеттин келечекте кандайдыр бир белгилүү убакытта болорун көрсөтөт. Бул чак дагы кыргыз тилинин айкын келер чагы менен туура келет. М.: *When I come home my mother will be preparing a dinner.*

The Future Perfect Tense - келер убакытка чейинки бүткөн чак-кыймыл-аракеттин келечектеги бир учурга чейин бүтөрүн көрсөтүп турат. Бул чактын кыргыз тилде өзүнө мааниси жагынан окшош чагы жок. Бирок аны которгондо кыргыз тилинин айкын келер чагы менен берилет. М.: *If you come at night, we shall have written the article-кечинде келсең,*

биз макаланы жазып койгон болобуз.

The Future Perfect Continuous Tense - келечекте узак бүткөн чак келечектеги убакытка чейин созулуп жүрүп келип, дагы деле ошол убакытта жүрүп жаткан кыймыл-аракетти туюндурганда колдонулат. Бул чак, жогоруда айтылгандай, жазууда жана сүйлөө речинде сейрек жолугушат. Ушуга байланыштуу алардын түзүлүшү жана колдонулушу окуу китептерде жалпы жонунан гана берилет. М.: *I shall have been reading the book by 6 o'clock.*

Англис тилиндеги төмөнкү чактарды өзүнчө бөлүп атоо натыйжалуу. Себеби бул чактардын баш сүйлөмүнүн баяндоочу өткөн чакта турса, толуктоочтук багыныңкы сүйлөмдөрдө колдонулат. Башкача айтканда келер чак өткөн убакытка тиешелүү.

The Future Indefinite in the Past – өткөндөгү белгисиз келер чак-азыркы учур эмес өткөндөгү бир учурдун келер чагын көрсөткөн, мүнөзү боюнча белгисиз, кайталануучу жана адаттанган кыймыл-аракетти туюндуруш үчүн колдонулат. Мааниси боюнча айкын келер чак менен гана берилет. М.: *I said that they would come back tomorrow.* - *Мен аларды эртең келет деп айтканмын*

The Future Continuous in the Past - өткөндөгү узак келер чак азыркы учур эмес, өткөндөгү бир учурдун келер чагын көрсөтүп, мааниси боюнча Future Continuousтай эле белгилүү бир убакытта жүрүп жаткан кыймыл-аракетти туюндурат. The Future Continuous in the Past кыргыз тилинин айкын келер чак формасы менен берилет да, кыймыл-аракет мааниси боюнча белгилүү убакытта жүрүп аткан болуш керек. Мындай кыймыл-аракеттер көпчүлүк убакта **жат, тур, отур, жүр** жардамчы этиштери менен берилет. М.: *He knew that at that time they would be sleeping* - *Ал ошол убакта алардын уктап жатарын билген.*

The Future Perfect in the Past Tense - өткөндөгү бшткөн келер чак мааниси боюнча The Future Perfect Tense - келер убакытка чейинки бүткөн чакка төп келет. М.: *I said that I should have copied the text by five o'clock.* - *Саат бешке чейин текстти жазып коемун деп айтканмын.*

The Future Perfect Continuous in the Past Tense - өткөндөгү узартылып бүткөн келер чак мааниси боюнча The Future Perfect Continuous Tense - келечекте узак бүткөн чакка төп келет. М.: *He said that by the first of June he would have been working at that plant for twenty years* - *Биринчи июнда анын бул заводдо иштегенине жыйырма жыл болот деп айткан.* Бул чак дагы жазууда жана сүйлөө речинде сейрек жолугушат, алардын түзүлүшү жана колдонулушу окуу китептерде жалпы жонунан гана берилет.

Педагог катары окуучуда же студентте предметке болгон кызыгуу, умтулуу болбосо, ийгиликке жете албастыгыбызды байкап жүрөбүз. Башкача айтканд, а окуучуда кызыгуу болбосо кайра-кайра кайталап айтуудан кажет жок. Ошондуктан окуучунун, студенттин көңүлүнүн предметке бурулуусу, кызыгуусун арттыруусу, теманын жеткиликтүүлүгү өзгөчө бир жандуу ыкмалардан көз каранды. Ал эми жетишээрлик түшүнгөн материалды практикада колдонуп кетүү бир кыйла жеңил болушу талашсыз.

Адабияттар:

1. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. - Бишкек, 2008.
2. Абдувалиев И., Сыдыков Т. Азыркы кыргыз тили: Морфология. - Бишкек, 1997.
3. Каушанская В.Л., Ковнер Р.Л. Грамматика английского языка. – Ленинград: Просвещение, 1973.
4. Качалова К.Н., Израилевич Е.Е. Практическая грамматика английского языка. - Москва, 1996.
5. Курманакунуов Б.Н. Англис жана кыргыз тилинин грамматикасынын нормативдик

курсу. - Жалал-Абад, 2007.

6. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн. Бишкек, 2000.